

SÖZLÜ KÜLTÜR BAĞLAMINDA ZAZACA (KIRDKÎ) ŞİİRSEL/EZGİLİ ANLATIM GELENEĞİ: OZANLIK-DEYİRBAZLIK-DENGBÊJLİK

Okan ALAY*

Öz

Toplumların edebiyatlarının temeli konuşma dilini esas alan sözlü bir zemin üzerine inşa edilerek süreç içinde gelişim gösterir. Yüzyılları aşan köklü birikim, kültürel değerler, deneyimler sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılır. Yazının bulunmasıyla birlikte bu aktarım çoğunlukla yazılı ve görsel öğelerle yapılsa da halen halk kültüründe, yaşamında sözlü anlatımı ve onun yansıması olan halk edebiyatını canlı olarak görmek mümkündür. Özellikle kadim sözlü kültür ve geleneğinin güçlü olduğu Anadolu ve Mezopotamya coğrafyası bu anlamda ayrıca önem arz eder.

Bu çalışmada söz konusu coğrafyada yazılı edebiyat geçmişi ancak bir asır öncesine kadar gidebilen, sözlü geleneğinin ise aksine köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinen Kırmanc/Zazaların sözlü kültür varlığına değinilmektedir. Bingöl, Tunceli, Elazığ, Diyarbakır gibi illerde yoğun olmak üzere Fırat ve Dicle havzası ve çevresinde yaşayan bu toplumun aynı zamanda araştırmacılar için başlı başına ciddi bir kaynak olarak beliren sözlü kültür varlığının yansıması olan şiirsel/ezgili sözlü anlatım geleneğine, işleyişine, esaslarına vurgu yapılmaktadır. Narrative/anlatımcı icra çerçevesinde sözlü gelenek ve halk edebiyatında doğaçlama anlatım, saz ve söz ustalığı/söz-müzik ilişkisi, ozanlık, deyîrbazlık ve halk şairliği ve dengbêjliğin sosyo-kültürel işlevi değerlendirilmektedir. Neticede; geçmişten günümüze değin süregelen sözlü kültür/geleneğin hâlâ söz konusu coğrafya ve toplumda önemli oranda varlığını koruduğu ve sosyo-kültürel işlevini sürdürdüğü bulgusu dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sözlü kültür, sözlü gelenek, ezgili/şiirsel anlatım, Zazaca

ZAZAISH (KIRDKI, KURDISH) IN THE CONTEXT OF ORAL CULTURE POETIC/ RYTHMIC EXPRESSION: MINSTRELSY-MELODIOUS-DENGBÊJ (STORYTELLER/VERBAL NARRATOR)

Abstract

Literature develops through the oral tradition based on the basic speech patterns. Over many centuries of deep-rooted accumulation, cultural values, experiences are conveyed from generation to generation through oral tradition. Although this transfer is mostly made with written and visual materials, it is still possible to see in public culture, oral expression in life and its folk literature as a living. In this sense, Anatolia and Mesopotamia, in particular are important in terms of verbal culture and tradition.

Makale Gönderim Tarihi: 13.04.2018, Kabul Tarihi: 22.07.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.415083

*Hacettepe Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi.
okanalay@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3065-5705

In this study, the literary history written in aforementioned geographies refers to the verbal cultural existence of Kırmanç / Zazaki, which is known to have a rooted past, which can only be reached a century ago and contrary to oral tradition. Bingöl, Tunceli, Elazığ, Diyarbakır, and the Euphrates and Dicle basin, this community is also emphasized on the tradition, operation and principles of poetic / rhythmic oral expression which is reflected in the existence of oral culture as a serious resource for researchers at the same time. In the narrative / narrative practice context, verbal tradition and folk literature are assessed for improvisation, reverence and vocabulary / relation between music and speech, poetry, rhetoric and folk poetry, and socio-cultural function of dengbêj. Eventually; the continuing oral culture / tradition that has been continuing from day to day is still present in the context of geography and societies, and it is offered to the attention that the socio-cultural function is preserved.

Keywords: Oral culture, oral tradition, poetic/rhythmic expression, Zazakî (Kurdish)

GİRİŞ

Dünya edebiyatları incelendiğinde bütün toplumların edebiyatlarının temelleri konuşma dilini esas alan sözlü bir zemin üzerinde inşa edildiği görülür. Walter J. Ong'un yazılı kültür öncesi dönem için kullandığı tabir olan "birincil sözlü kültür" evresinde teşekkül ettiği ve "ezberleme", "bellekte saklama", "dönüştürme", "kalıplaştırma", "hatırlama" gibi süreçler sonunda yazılı kültüre/edebiyata zemin hazırladığı görülür (Ong 1982: 13-14). Söz konusu sözlü kültür döneminde ortaya çıkan halk edebiyatı bu anlamda hem bir nevi yazılı kültür dönemine kaynaklık etmekte hem de klasik ve modern edebiyatın öncülü olarak kronolojik sıralamadaki yerini almaktadır.

Özelde halk edebiyatı genelde ise folklor, Batı dünyasında 1789 Fransız Devrimi'nden sonra uluslaşma sürecinin hızlanması, imparatorluklardan ulus devlete geçiş sürecinin başlaması, halkın öz değerlerine, kültürüne önem verilmesiyle ayrı bir önem kazanır. Bu bağlamda Osmanlı coğrafyasında ve Anadolu'da da folklor, halk edebiyatına olan ilgi Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan dönemde, 19. yüzyılın ikinci yarısında milliyetçilikle koşut olarak başlar.

Osmanlı'nın son dönemleri ve erken Cumhuriyet döneminde birçok aydın tarafından kültürel araştırmalara yönelik olarak Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Genç Kalemler gibi birçok dernek, kuruluş ve yayın bağlamında çalışmalar yapılır (Öztürkmen 2006: 41-45). Cumhuriyet'in ilanından sonra resmî ideoloji ve kültür-eğitim politikalarıyla bağlantılı olarak Türkoloji bölümleri, Türk Ocakları, Türk Halk Bilgisi Derneği, halk evleri, köy enstitüleri, gibi kurumlar aracılığıyla folklor, halk edebiyatı alanında araştırmalara hız verilir (45-65). Yeni dönemin inşa ve gelişiminde özellikle M. Fuad Köprülü öncülüğünde folklor ve halk edebiyatı belli bir aşama kaydedilir, Pertev Naili Boratav'la birlikte ise bağımsız ve bilimsel bir disiplin hüviyeti kazanır (Başgöz 2011: 1536).

Söz konusu bu süreçle birlikte geçmişten günümüze değin Anadolu ve Trakya coğrafyasına birçok etnik ve inanç gruplarına dair saha araştırmaları, derlemeler, incelemeler yapılır. Bu bağlamda Kurmanç (Kirdasî) ve Kırmanç (Kird/Zaza) ve inanç olarak ise Şafii/Sünnî ve RayêHeq-Kızılbaş/Alevi olan Kürdler de farklı yönleriyle değerlendirilir. Söz konusu bu yazıda Bingöl, Tunceli, Elazığ, Diyarbakır gibi illerde yoğun olmak üzere Fırat ve Dicle havzasında yaşayan

Kırmanc/Zazaların sözlü kültür varlığına değinilmekte ve onun bir yansıması olarak da şiirsel/ezgili sözlü anlatım geleneğine, işleyişine, esaslarına vurgu yapılmaktadır.

SÖZLÜ VE YAZILI ANLATIM

İnsanlar geçmişten bugüne farklı zaman ve mekânlarda duygu, düşünce, istek, hayal ve beklentilerini gerek sözlü (şifahî, verbal) gerekse yazılı (kitabî, written) olarak aktarma, iletme gereği duymuştur. İnsanlar önce sözlü olarak, yazının icadından sonra ise hem sözlü hem de yazılı olarak dilden yararlanmışlardır.

Sözlü anlatım sonucu oluşturulan ve çoğunlukla anonim niteliğe bürünen sözlü kültür ürünleri nesilden nesile aktararak adeta geçmiş zamanın imbiğinden geçirilip ait olduğu toplumun bilgi, birikim, deneyim ve değer yargıları bir gelenek dâhilinde aktarılmaktadır. Günlük hayatın içindeki olağan olay ve olgulardan her türlü sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel gerçeklik, sözlü anlatım içinde yaşam bulmakta ve sözlü edebiyata kaynaklık etmektedir.

Sözlü anlatım, yazılı kültür öncesinden başlayarak günümüze değin devam ederken ayrıca henüz göçebe yaşamın egemen olduğu alanlarda varlığını sürdürmektedir. Söz konusu sözlü anlatım evirilerek önce bir gelenek çerçevesinde yaşam alanı bulur, sonrasında bir bütün olarak ait olduğu toplumun kültürünün bir parçası olur ve aynı zamanda o bütüncül yapı içinde sözlü edebiyat ve kültür olarak varlığını sürdürmektedir.

Yazılı anlatım, sözlü anlatımdan farklı olarak anlık değil, kalıcı ve doğaçlama değil düzenlemeye dayalı bir anlatım türü olarak değer taşımaktadır. Yazılı anlatımda sözlü anlatımdan farklı olarak kültürel birikimin yanında dil becerisi, metnin düşünce aşamasından yazıya aktarılıp düzenlenmesi sürecinin yönetilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda yazılı anlatım, sözlü anlatım gibi anlık değil, kalıcıdır ve yine sözlü anlatım gibi doğaçlama değil düzenlemeye dayalı planlı-sistematik bir anlatım türü olarak belirtmektedir. Yazının icadıyla birlikte geçmişten günümüze bilimden sanata, edebiyattan medyaya değin çok farklı alanlarda yazılı anlatımdan yararlanılmaktadır. Klasik ve modern edebiyat yazılı anlatım üzerinde inşa edilirken bütün toplumlarda halk edebiyatı kahır ekseriyetle anonim nitelikteki sözlü anlatıma dayanmaktadır.

Sözlü ve yazılı anlatım geçmişten günümüze doğru coğrafya, zaman ve koşullar bakımından toplumlara göre farklılıklar arz etse de varlığını sürdüregelir. Kimi toplumlarda sözlü kültür daha zenginken kimisinde yazılı kültürün varlığı daha baskındır. Bu anlamda Mehmed Uzun'un deyişiyle; "*Gelenek olarak kitaptan fazla söze inanan Kürdler, yaşadıklarını, duyduklarını, düşündüklerini 'kâğıda dökmek' yerine, sözlü olarak anlatmışlardır. Bu nedenle her halktan daha fazla folklor ve sözlü edebiyata bağlı kalmış*" (Uzun 1999: 35) olduğu için yazılı kültürden çok, güçlü bir sözlü kültür varlığına sahiptir. Özellikle de yazılı edebiyat geçmişi ancak bir asır öncesine kadar gidebilen Kırmanclar/Zazalarda sözlü kültürün varlığı ayrıca önem arz etmektedir. Öyle ki sözlü anlatım geleneği ve onun bir parçası olarak halk edebiyatının varlığı başlı başına ciddi bir kaynak olarak belirmektedir. Söz konusu kaynağın yanında yazılı edebiyata ait ilk metinlerin varlığı ancak 1850'lere dek giderken,¹klasik edebiyatın tarihi de bir

¹Bkz. Peter Ivanowicz Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chalder*, St. Petersburg, 1858.

asrı geçmemektedir.² Bu bağlamda “Kird”, “Kirmanc”, “Dimilî” ve “Zaza” olarak adlandırılan bu toplumun oluşturduğu sözlü anlatım geleneğinin varlığı, seyri ve özellikleri salt halkbilimi ve edebiyat için değil aynı zamanda tarih, sosyoloji, antropoloji ve bir bütün olarak kültür için yadsınamaz bir değere sahiptir.

SÖZLÜ KÜLTÜR VE HALK EDEBİYATI

Sözlü anlatım ve edebiyatı da kapsayan sözlü kültür, ait olduğu toplumun binlerce yıllık serüvenini özünde barındırarak yazılı kültüre de kaynaklık etmektedir. Günümüzde yerleşik yaşamın ve kentleşmenin güçlü olduğu alanlarda sözlü kültür yerini büyük bir oranda yazılı kültüre bırakmaktadır. Ancak halen birçok kırsal alanda ve konar-göçer aşiretlerde sözlü kültürün etkin olduğu görülmektedir.

Sözlü kültür bir yandan toplumdaki bireyler tarafından oluşturulurken öbür yandan ait olduğu toplumun sözlü edebiyatına, halk kültürüne katkı sunmaktadır. Sözlü kültür ürünleri bu anlamda, halk edebiyatının esasını oluşturmaktadır. Zira sözlü kültür bir yandan toplumun değer yargılarıyla beslenirken öte yandan ait olduğu toplumun kültürünü, halk edebiyatını da beslemektedir. Halk edebiyatı içinde değerlendirilen ve nicel olarak az olan yazılı ürünler de aslında sonradan yazıya aktarılan anonim nitelikteki sözlü ürünlerdir. Saim Sakaoğlu, bu bağlamda ilkel halk topluluklarının sözlü kültüründen başlayarak yazılı edebiyata kaynaklık eden ve oradan günümüzde kadar ulaşan halk edebiyatı için şöyle demektedir:

“İlkel halk topluluklarından gelişmiş medeniyetlere kadar bütün toplumlar tarih sahnesinde var oldukları andan itibaren kendi çağlarında edebî ürünler ortaya koymuşlardır. Sözlü ve anonim olarak ortaya çıkıp uzun bir tarih süreci içinde özelliklerini kaybetmeden gelişen bu ürünlerden belli bir edebî değer taşıyanlarenellikle halk edebiyatı adı altında incelenmiştir. Yazılı edebiyatlara da kaynaklık yapan bu zengin dil ve kültür malzemesi 19. yüzyılın başlarında müstakil olarak ele alınmaya başlanmış ve araştırılarak yazıya geçirilmiştir.” (Sakaoğlu 1997: 345).

Halk edebiyatı; oluşumu, gelişimi ve şekillenışı bakımından yüzlerce yıllık bir serüvenin sonunda farklı dönem ve koşullardan da beslenerek geçmişten günümüze kadar gelmeyi başarabilmiş güçlü bir edebiyat birikimi olarak varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Anadolu ve Mezopotamya kadim kültürel mirasıyla sözlü edebiyat varlığıyla oldukça zengindir. Farklı toplumlar, diller, kültürler, göçebelik, feodal yaşam, köy yaşamı, eğitimden yoksunluk gibi koşullar sözlü kültürü/edebiyat için uygun koşullar yaratmıştır.

Başka toplumlarda olduğu gibi Kirmanc/Zazalarda yüzyıllara dayanan birikim, kültürel değerler, yaşanmışlıklar, deneyimler sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılır. Özellikle sözlü gelenek bu noktada önemli bir rol üstlenmekte ve Kürdler gibi yazı ile ilişkisi siyasal, sosyolojik ve tarihsel nedenlerden ötürü sınırlı olan toplumlarda sözlü gelenek büyük oranda dengbêjlik, tarih anlatımı noktasında önemli bir işlevi yerine getirir (Taş 2016: 36).

Sözlü gelenek çerçevesinde oluşan halk edebiyatında dikkat çeken bir husus da gerek Şafîi (Sünnî) gerekse Rayê Heq (Alevî-Kızılbaş) Kirmanc/Zazalarda,

² Bkz. Ehmedê Xasî, *Mewlid*, Litoğrafya Matbaası, Diyarbekir Vilayeti, 1899, s. 28 (Mevcut verilere göre Zazacanın ilk yazılı eseri olup 1899 yılında Mela Ehmedê Xasî tarafından yazılmıştır. “*Mewlidê Kirdî*”, (*Mewlidê Nêbi*) ilk defa Malmînaij tarafından 1985 yılında transkribe edilip yayınlandı. Aynı eser şimdiye değin farklı isimlerle beş defa Latin alfabesine transkribe edilip yayınlanmıştır.)

toplumun farklı gruplarından neredeyse tüm bireylerin az ya da çok bu edebiyatın yaşatılması ve geliştirilmesindeki katkılarıdır. Salt dengbêjler ya da şairler değil yaşlı insanlardan kadınlara, gençlerden çocuklara kadar birçok kişi bu edebiyata katkı sunmaktadır. Özellikle kadınların bu edebiyattaki rolleri yadsınmaz. Başta sanik (masal) ve lorî (ninni), ağıt (şîn) olmak üzere pek çok sözlü anlatım ürününde onların ciddi bir emeği söz konusudur.

Halk edebiyatının ana konuları; aşk, kahramanlık, göç, savaş, günlük yaşam, aşiretler arasındaki ilişkiler, doğa, örf-âdetler, inançtır. Yiğit erkekler, güzel kadınlar, mirler (beyler), ağalar, köylüler, âşıklar, hainler, yabanî hayvanlar, atlar başlıca öne çıkan kişilerdir. Mekân olarak ise Anadolu ve Mezopotamya coğrafyası başta olmak üzere şehir, köy gibi yerleşim yerleri, saraylar, ticaret merkezleri, konaklar, hanlar, kaleler, köyler, çadır-obalar, yabanî ortam, dağlar ve yaylalar başlıca öğeler olarak dikkat çekmektedir.

SÖZLÜ GELENEK VE EZGİLİ/ŞİİRSEL ANLATIM

Sözlü anlatım geleneği ait olduğu toplumun tarihiyle koşut belli bir kültürel paradigma içinde mitoloji ve destan döneminden yazılı döneme geçiş ve sonrasında günümüze değin seyrini/gelişimini sürdürür. Bu çerçevede halk anlatısı ve şiirinin yanı sıra kalıplaşmış anlatım çeşitlenmelerine dek geniş bir alanda varlığını sürdürür.

Halk bilimi ve halk edebiyatı kapsamında kadim bir geçmişin mirası olarak masaldan destana, atasözlerinden bilmecelere, türkülerden manilere değin birçok tür söz konusu sözlü geleneğin önemli unsurları olarak var olagelir. Bu bağlamda masallar çoğunlukla nesir formunda söylene de aslında bünyelerinde, kadim zamanların mitlerini anımsatırcasına manzum ve ezgili icra edilmiş bir tezahürü olduğunu gösteren bazı manzum öğeler taşıyabilir. Tunceli yöresine ait “*Bize û Bizêko Xo*” (Keçi ve Oğlakları) masalı çoğunlukla nesir olsa da özellikle diyaloglar kısmında manzum kısımlara sıkça yer verilmektedir. Anlatıcı diyaloglarda, ezgi ve tonlamayla adeta bir fabl örneği sunar gibi aktarımda bulunur. Örnek olarak “*Siqulînge ve Gulînge*” adındaki yavrularını kurtarmak için kurtla kavgaya girişen keçi ve kurdun ona verdiği cevap şöyledir:

“-Vergo vergo! Dimedergo

To werda Siqulinga mi

To werda mi

Çayê nîna cengê mi?

-Mi werda Siqulinga to

Hem werda Gulînga to

Na wo yen cengê to!”³ (Aldatmaz 2014: 51).

Sözlü gelenek içinde halkın gündelik yaşam içinde yararlandığı kimi atasözlerinde (Vateyê Verînan) de ezgili ve şiirsel söyleşi anımsatan uyaklı ve ölçülü bir kullanıma rastlamak mümkündür.

---

³ (Türkçesi: “-Kurt kurt! Kuyruğu uzun / Sen yedin Siqulinge’ni Sen yedin Gulinge’ni / Neden gelmiyorsun kavgaya? / -Ben yedim Siqulinge’ni / Yedim hem Gulinge’ni / Varım şimdi senle kavgaya”)

Örnek:

“*Oyo ki kerd xelisya / Oyo ki nêkerd fetisya.*”

(Eden kurtuldu, etmeyen boğuldu). (Aldatmaz 2014: 77)

“*Xeberêk kewt miyanê di lewan, / vila bena hetanê hewt dewan*”

(*Bir haber düştü mü iki dudak arasına, yayılır yedi köy civarına.*)

Ayrıca tekerlemelerde (tevernayîş), bilmecelerde (mortalî /çîbenokî) konuşma dili ve çocuk dilinin doğallığıyla uyaklı, tonlamalı, ritmik ifadeler aslında ezgili aktarımın bir başka yansıması olarak belirir:

“*Deva şina zinar,*

Bêbar yena war

Pirr şina dîyar,

Veng yena war.”⁴(Turhallı 2012: 185)

Kirmanca/Zazacada “*şîn*”, “*şîwar*” adıyla bilinen ağıt (İng.: dirge) türü, kadim yas-taziye töreninin ritüellerle bağlantılı olarak sözel ifade biçimidir. Ağıtlarda tıpkı ninnideki gibi anadilin katışıksız hali görüldüğü gibi ayrıca ağıt yakma geleneğinin söz-ritim-ritüel bağlamındaki tezahürü gerçekleşmektedir.

Genç-Palu yöresinden tarafımızdan derlenen bir örnekte, çocuğunu yitiren bir anne, içinde bulunduğu ruhsal atmosferi şöyle dile getirir:

“*Kezebo lawo ez bimri*

Berxem lawo ti çi şî

Xuwertî koy şerevdinî

Dayê qirbo ez bimri

Lawo lawo, kezebo lawo

Heyf’ tu niyo gidiyo lawo”⁵

Sözlü gelenek içinde bir annenin bebeğini uyuturken ona sevgisini katarak söylediği ve özünde ritim, ahenk barındıran önemli tür de ninnilerdir. Zazacada “*lurî/lorî*” adıyla bilinen ve ilk söyleyeninin, bestecisinin anneler olduğu bu türde ezgili ve şiirsel aktarım belirgindir:

“*Ayî lurî lurî, lur qijkek a*

Lurî kena, lurî nêbena

Ayî kena, ayî nêbena

Lurî lurî lurî.”⁶(Celali 2012: 182)

Hülasa, Zazacanın etkin olduğu sahalarda sözlü kültür çerçevesinde; “*deyîr/klam/lawik*” gibi adlarla anılan türküleri-ezgileri başta olmak üzere “*şîn*”

⁴ (Türkçesi: “Deve gider kayalğa, / Yüksüz gelir / Yukarı dolu gider, / Aşağı boş gelir”)

⁵ (Türkçesi: “Ciğerparem ben öleyim / Kuzum neden gittin / Şerafettin Dağ’ının yiğidi / Kurban olsun anan, ben öleyim / Yavrum yavrum ciğerparem yavrum / Yazık değil mi sana hey gidi”)

⁶ (Türkçesi: “Oy ninni ninni, ninni küçüğüm / Ninni söylerim, uyumaz / Uyu da uyu derim uyumaz / Ninni ninni ninni”)

(ağıt), “lorî” (ninni) gibi manzum türlerde ezgi ve şiirsel aktarım köklü bir geçmişin mirası olarak varlığını sürdürür. Ayrıca yukarıdaki örnekler bağlamında söz konusu ezgili/şiirsel anlatım geleneğinin aslında “sanik” (masal), “mertalî/çibenokî” (bilmece), “vateyê verînan” (atasözleri) gibi birçok anonim nesir ürünlerinde de izleri, yansıması olduğu görülür. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren sözün ve sözlülüğün etkin olduğu zamanlarda manzum söyleyişin, şiirsel ifade edişin nesirden çok daha baskın olduğu ve yazılı kültürden sonra bile onunla koşut olarak bu ezgili/şiirsel anlatımın Zazacanın da içinde yer aldığı sözlü geleneğin güçlü olduğu kültürlerde varlığını sürdürdüğü saptanmıştır. Öyle ki burada söz konusu edilen anonim ürünlerin yanı sıra ayrıca “ozanlık-deyîrbazlık” ve “dengbêjlik” gibi sözlü gelenek kurumları aracılığıyla adı-sanı bilinen “ozan-halk şairi-deyîrbaz-dengbêj”lerin ortaya koyduğu ferdî ürünlerde şiir ve müziğin iç içe geçtiği, ezginin ve şiirselliğin daha belirgin olduğu bir icra geleneği vardır.

Kırmanca/Zazaca kültür havzasında “ozan-deyîrbaz-dengbêj” gibi özel temsilcileri başta olmak üzere toplumun her katmanından temsilcileri aracılığıyla geçmiş kültürel birikimleri yazılı döneme ve günümüze ulaştırır. Bu uzun ve köklü süreçte sözlü kültür; halk edebiyatı sözlü anlatım esasıyla; “gelenekselleşme”, “anonimleşme”, “doğaçlama”, “yeniden yaratma”, “çeşitlenme” evreleri sonucunda “söz-müzikalite-akıcılık”la uyumlu olarak aktarıcı ve dinleyici bağlamında var olagelir.

OZANLIK-DEYÎRBAZLIK VE DENGBEJLIK

Yazılı edebiyat geçmişi ancak 19. yüzyıl ortasına kadar ulaşan Kırmanca/Zazalar, doğal olarak sözlü kültür/gelenekten yararlanarak kendilerini ifade etmede akraba veya komşu olduğu toplumlara nazaran sözlü *narrative/anlatımcı* icra yolundan olabildiğince yararlanmışlardır. Ayrıca aynı coğrafyanın sakinleri olarak başta Kurmanclar olmak üzere yakın komşuları olan Türk/Türkmen, Ermeni yanı sıra Süryanî, Fars, Arap gibi toplumların kültürel birikimiyle karşılıklı bir etkileşim sonucu sözlü gelenek zenginleştirilmiştir. Halk anlatımlarından, anonim şiir ve kalıplaşmış ifadelere kadar pek çok sözlü gelenek ürünü bu zenginliğin bir yansıması olarak belli başlı kişiler ve kurumlar aracılığıyla korunup geleceğe taşınmıştır. Bu aktarımı toplum içinde dil ve anlatım becerisi mümeyyiz olan kişiler, ozanlar, âşıklar, destan anlatıcıları, deyîrbazlar ve özellikle dengbêjler gibi özel misyonu olan kişiler sağladığı gibi kadınlardan genç kızlara, pîrlerden çocuklara dek birçok kişi de buna katkıda bulunmuştur.

Sözlü gelenek, inanç ve müzikle bağlantılı olarak kadim kültürden mirasla, İslam öncesi dönem Yaresan ve Zerdüşt geleneğinin yansıması olarak değişim ve dönüşüm içinde yeniden şekillenir. Bu çerçevede “Reya Heq/Raa Haq” inancının parçaları olarak “taliw/raywer/pîr/mûrşîd” [talip/rehber/pîr/mürşit] (Deniz 2014: 59-109); ve inanç ortaklığının bir modülü olan müzik ve enstrüman özellikle bağlama figürü çerçevesinde sembolize edilerek (179-180) aslında halk edebiyatı ve müziğinin de beslendiği “hazanlık/deyîrbazlık geleneği”ne kaynaklık eder. Bu gelenek günümüzde hâlâ Kırmanca/Zazaların da içinde yer aldığı kültürel hinterlandta özellikle Alevi Kırmanca/Zaza ve Kurmanclarda saz-söz ustalığının tezahürü olarak “semah”, “ayinê cem” başta olmak üzere farklı bağlamlarda yaşatılmaktadır. Bu bağlamda Mutlu Can, Dêrsim merkezli bu kadim müzik anlayışını iki başlık altında toplar: Birincisi dinsel-itikadî müzik, ikincisi ise geleneksel halk müziğidir. Geleneksel müzik ise din dışıdır; halkın yaşamdaki olaylar karşısındaki duygu ve düşüncelerini dile getirir (Can 2014). Sonuçta inanç

eksenli bu kültürel gerçeklik ve ritüeller sosyo-kültürel yapıyı şekillendirmenin yanı sıra gerek halk edebiyatına gerekse halk müziğine de ciddi etkisi olmaktadır.

Alevi-Rayê Heq Kürdlerdeki “saz-söz-inanç” esaslı geleneğin yanında özellikle Kars, Ağrı, Muş, Van gibi Serhad yöresi olarak adlandırılan bölgede Şafii/Sünni Kurmanclarda etkin olan bir dengbêjlik kurumunun varlığı önem arz etmektedir. Evdalê Zeynikêlerin şahsında Zaza/Kırmanc ve Kurmanc kitlenin iç içe olduğu veya yakın komşu olduğu mekânlarda dengbêjlik geleneğinin güçlü yansıması olmuştur. Kurmanccanın yanı sıra Kırmancca/Zazaca anlatılar da bu kurum aracılığıyla dilden dile yayılan bir halk anlatısı birikimiyle var olagelir.

Doğaçlama Söyleme Geleneği

Sözlü kültür ve anlatım geleneği çerçevesinde şiirler başta olmak üzere birçok halk anlatısı ürünü kahir ekseriyetle irticalen yani doğaçlama olarak icra edilir. Doğaçlama söyleme geleneği çok eski zamanlardan beri var olup belli süreçler sonucunda günümüze ulaşır.

Yazılı edebiyatta bir şair yaratıcılık için ölçülü veya serbest şiirlerini defalarca düşünce süzgecinden geçirip aylar hatta yıllar süren pek çok hazırlık yaptıktan sonra kesin şekli ile okuyucunun önüne çıkar. Sözlü edebiyata bağlı halk şiirinde ise geleneğin öngördüğü şekiller dâhilinde şair/ozan doğal bir mecrada şiirler söyler, kimi zaman hikâyeler-destanlar anlatmak mecburiyetindedir. İrticalen/doğaçlama söylemek bu anlamda halk edebiyatının/şiirinin önemli esaslarından biridir (Günay 1990: 6). İşte bu ve benzeri esaslar üzerine inşa edilen halk edebiyatı ürünleri belli bir sözlü gelenek ve icra çerçevesinde çoğunlukla doğaçlama olarak varlığını sürdürdüğü için söz konusu “metin”; “tek/biricik” ve “sabit-değişmez” özelliklerin dışına çıkarak zaman ve mekânla ilintili olarak çeşitlenir. Zira bir yazılı metin ve ona bağlı kalmak bağlayıcılığı yoktur. Metinler doğal ortamda irticalî/spontane yani doğaçlama olarak varlığını sürdürmektedir. Ayrıca sözlü metinlerin ritim, ahenk, uyak gibi unsurlara dayanması, bir nevi müzikle iç içe olması, doğaçlama söyleme geleneğinin yaşatılması ve kuşaklara aktarılmasında önemli bir işleve sahiptir.

Anadolu ve Mezopotamya kavşağında sözlü kültür çerçevesinde halk edebiyatında başta dengbêjler, deyîrbazlar ve hozan/halk şairleri olmak üzere masal anlatıcılarından oyun esnasında tekerleme söyleyen çocuklara değin icracılar sözlü bir metni kendi yetenekleri doğrultusunda, ortamın-bağlamın niteliğiyle de ilintili olarak yorumlayıp topluma arz ederler. Dengbêj “Siyabend û Xece” klamını-destanını, deyîrbaz/hozan “Zerence” (keklik) deyîrini-türküsunü sazıyla sözüyle, dapîr- masal anası “Pîr û Pising” (Kedi ve Yaşlı kadın) masalını, köy meydanındaki bir çocuk ise oyun kurucu olmak için sayışmada; “Ga, Monga golik za” (Öküz/sığır, inek buzağı/dana doğurdu) ile hep bu gelenek çerçevesinde halk edebiyatı ürünlerini icra etmektedir. Bu gelenek içinde özellikle dengbêjlikte ve saz şairliğinde/ozanlıkta güçlü bir “hosta-şagird” yani usta-çırak ilişkisi vardır. Bazen bir dengbêj aday, ünlü dengbêj Şakiro örneğinde olduğu gibi aylarca, hatta yıllarca Reso gibi bir ustanın eşiğinde yetişmeyi bekler, sözü, icrayı, adabı öğrenir ve icra meclisinde ustasının olduğu yerde onun izni olmadan klam söylemez (Öztürk 2016: 46). Bu tradisyon köklü halk kültürüyle birlikte sözlü/doğal bir mecrada ve belli bazı kaidelerle icra edilir.

Saz ve Söz Ustalığı: Söz-Müzik İlişkisi

Sözlü gelenek çerçevesinde gelişen halk edebiyatı/şiiri ve müziğinden günümüz modern şiir ve müziğine kadar ritmin, ahengin ve onların yansımaları olarak bir müzikalitenin varlığından söz etmek mümkündür.

Sözlü kültür ürünleri, belirli bir yazılı “metin”den mahrumdur; çünkü sözel kültür geleneğinde metinler “ses”-“temsil” ve “temsilî şiir icraetme” ile sınırlandırılır. Bu metinler, “müzik” siz düşünülemez; “ritim” ağırlıklıdır; ritim, hatırlamayı kolaylaştırıcı önemli bir unsurdur. Ritimden anlaşılması gereken, sesin icrası ve müziğin melodisine ek olarak, metnin icrası sırasındaki alışkanlıkla kendiliğinden ortaya çıkan mekanik hareketlerdir (Ong 1995: 48-52).

İlk çağlardan günümüze kadar insanlık, parçası olduğu dünya, doğada ve kendi özünde hep bir uyumu, ritmi fark etmektedir. Dünyanın dönüşü, mevsimler, doğadaki periyodik uyum, insanın nefes alışverişinden kalp atışına, bedensel ve ruhsal yaşamında söz konusu ritim, dinamizm, dolayısıyla bir ahenk-uyumdan haberdar olmaktadır. Bu farkındalık kültürel yaşamında, bariz olarak da müzik ve şiire yansımaktadır. Bu, ilk olarak sözlü halk edebiyatında ve ilkel müzik ürünlerinde uygulanmaktadır (Kıraç 1997: 38). Bu konuda Fuad Köprülü anonim halk edebiyatında şiir ve müziğin iç içe olduğunu, bunu onu icra eden âşıkların/ozanların yaşamında ve üretiminde görmek mümkün olduğunu ve aslında halk edebiyatının geçmişten gelen birikiminin geleceğe taşınmasında da bu kültürel unsurun ayrı bir önem arz ettiği gerçeğine vurgu yapar (Köprülü 1989: 12). Hakikaten ninniden, türküye, ağıttan maniye her bir anonim şiirde sözün ve ritmin uyumu, geçmiş sözlü belleğin yansımaları belirlemektedir. Doğal olarak yazılı kültürden önce ritim, ahenk, müzikalite sözlü kültür çevresinde halk edebiyatında yaşam bulmaktadır.

Bu bağlamda Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında var olagelen sözlü kültür birikimiyle başta manzum ürünler olmak üzere pek çok sözlü üründe bir ritim, ahenk ve onların yansımaları sonucu oluşan güçlü bir müzikalite vardır.

Birçok ozan/deyîrbaz, mahalli ve ulusal ses sanatçısının seslendirdiği anonim türküler vardır. Sözlü geleneğin bu ezgili ve şiirsel aktarım örnekleri böylece değişen dünya koşullarıyla uyumlu olarak adeta yeniden üretilip varlık bulmaktadır. Örnek olarak; aşk, sevgi, lirizm ve doğal söyleyişin ezgi ve şiirle iç içe geçtiği “Xumxuma” ve “Gulê” deyîri/ezgileri ritmik, hareketli tarzıyla geleneksel köy düşünlerinin önemli bir anonim eseridir:

“Xumxumê to rî vana

Ti nêba ez nêvana

Ti nêba ez nevana” (Aldatmaz 2014: 134)

“Gulê” ezgisinden bir bölüm ise şöyledir:

“Her heyî heyî

Gula mina heyî

Di-hîrê tenî cêr o yenê

Gula mina teyî

Yara mina teyî.” (Aldatmaz 2014: 135)

Bingöl yöresinin ünü ozanlarından Rençber Ezîz'in hem şiir hem de deyîr (ezgi) olarak seslendirdiği aşağıdaki metinde söz ve müzikalite iç içedir. Öyle ki bu deyîr, Bingöl yöresinin dışında da çokça bilinen bir örnek olarak sözlü anlatım içinde yerini alır:

“Ina kênek kê ûmeya, sarî-çimûn ser ûmeya

Ina kênek xêr ûmeya, sarî-çimûn ser ûmeya

Kênê kûmî ya, kûm ca ra wa, zerrê Ezîz ci r' helîyawa

Kênê kûmî ya, kûm ca ra wa, zerrê Ezîz ci r' helîyawa” ⁷(Karasu 2012: 210)

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi Kırmancca/Zazaca sözlü kültründe, şinden (ağıt), kilam (lawik-deyir-türkü) türlerinden tutun dengbêjlerin dilinde yaşam bulan destanlara, çocuk tekerlemeleri, atasözü ve deyimlere değin geniş bir yelpazede yakinen görmek mümkündür. Ayrıca müzik kültüründe türküler çoğunlukla dengbêjlik geleneğinde görüleceği üzere çıplak sesle ve kendi natural ritmiyle seslendirilse de ayrıca “deyîr”, “lawik”, “klam-kelûm”, “şîwar” gibi türkülerin seslendirilişinde birçok müzik enstrümanından yararlanılmaktadır.

Alevilerde saz-bağlama ayrı bir önem taşımaktadır. Kırmanc/Zaza ve Kurmanc/Kirdasi Aleviler için özel sembolik öneme sahip olan ve “tembur” olarak da bilinen saz ya da bağlamaya referans verilmeden sözlü gelenek, müzik ve dinî ritüelleri tanımlamak oldukça güçtür. Bu anlamda merkezinde Alevi ritüelleriyle örülü olarak saz-söz-inanç bağlamında; müzik, türkü söyleme ve dans etme çerçevesinde topluluğun bir araya geldiği cem törenlerinde somut olarak görünmektedir (Aksoy 2016: 13). Öte yandan Nakşilik-Kadirilik, Halidilik gibi tarikatlar başta olmak üzere tasavvuf kültüründen beslenen Şafii Kürdlerde ise erbane-def gibi enstrümanlar ayrıca önem taşımaktadır. Bu çerçevede Kırmancca/Zazaca müziklerin icrasında en çok kullanılan müzik aletlerini şöyle sıralayabiliriz: “Tembur (bağlama), bilûr (kaval), def-tef (erbane-arbana), cümbüş, dembilk (dombak), düdük (mey), zel-zirne (zurna), dahol (davul), rebab, keman, qirnata (klarnet).” (Bor 2014).

Hozanlık-Deyîrbazlık-Halk Şairliği

Sözlü halk kültüründe daha önce de değinildiği üzere özellikle Rayê Heq-Alevi Kırmanc/Zaza ve Kurmanc/Kirdaslarda inançla bağlantılı olarak sazlı-sözlü köklü bir icra geleneği vardır. Bu gelenek İslam öncesi dönemden itibaren yüzyıllardır bu kadim Mezopotamya coğrafyasında dilden dile, telden tele aktararak günümüze ulaşmıştır.

İslamî dönemle birlikte söz konusu bu gelenek yok olmayıp yeni ritüel, motif ve inanışların etkisiyle kendi mecrasında varlığını sürdürerek bugün geniş bir alanda farklı tezahürleriyle yaşamaktadır. Halen İran'daki Kürdler arasında “rayê heq”,

⁷ (Türkçesi: “Bu gelen kız baş-göz üzere gelmiş / Bu kız hoş gelmiş, baş-göz üzere gelmiş / Kimin kızıdır, nerelidir, Aziz'in yüreği eridi onun için / Kimin kızıdır, nerelidir, Aziz'in yüreği eridi onun için.”)

“ehlê heq”, “yaresan”, Irak’ta Musul ve dolaylarında “kakayî”, “şabakî” ve nihayet Dersim merkezli olarak Anadolu ve Mezopotamya kavşağındaki Alevilerde (kızılbaş, rayê heq) saz ve sözün kudsîyetine binaen devam eden bir sazlı-sözlü narrative/anlatım geleneği varlığını sürdürmektedir. Söz konusu bu gelenek “saz şairi”, “âşık”, “hozan”, “deyîrbaz” adlarıyla tanımlanan kadın veya erkek icracılarıyla yaşatılmaktadır. Folklor ve halk şiiri/müziği çerçevesinde Malmisanij’in önemli bir başvuru kitabı olan “Folklorê Ma Ra Çend Numûney” [Folklorumuzdan Örnekler] (Malmisanij 1991) ve Nadire Güntaş Aldatmaz’ın kitaplaştırılan akademik çalışması; “Folklorê Kirmancan Ser o” [Kirmanc/Zaza Folklorüne Dair] (Aldatmaz 2014) çalışmalarında birçok temsilcinin adı ve metin örneği ayrıca zikredilmektedir. Bu köklü gelenek güçlü olarak Kızılbaş/Aleviler arasında yaşam alanı bulsa da Şafii/Sünni toplumun anonim şiirine de etki etmekte, hatta Bingöllü ozan Rençber Ezîz (Karasu 2012) örneğinde görüleceği gibi güçlü temsilcilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Bingöl yöresi örneğinde başta Rençber Ezîz ismi ve Sait Altun önemli figürler iken ayrıca Veli Korkankorkmaz, Avni Polat, Ayhan Barası, Yakup Koçak gibi birçok mahalli ses sanatçısı ve hozan da ustaların izinde eserler vermiştir. Özellikle Rençber Ezîz, dili son derece yalın, akıcı ve bir o kadar da ustaca kullanımıyla halk kültürü ve yaşamını eserlerine taşıması ve aşk, ayrılık, gurbet gibi bireysel temaların yanı sıra sosyal ve politik söylemli “deyîr”leri, türküleriyle kendi döneminden sonrasını da etkilemeyi başarır. Kendisiyle özdeşleşen, bilinen önemli türkülerinden bazıları şunlardır: “Bingol Şewti, Ez Niweşa, Şuno Şuno, Brawo, Dilo Dilo, Way Way Ninna, Dezawo, Ezo Bra, Nazewcım, Lori Lori, Ina Keynek Kumca Ra Wa, Wê Ezo Wê Ezîzo, Çıra, Pirode.” (Karasu 2012; Bor 2014).

Hozanlık/deyîrbazlık geleneğinin Sünni-Şafii topluma nazaran daha güçlü ve köklü bir geçmişinin olduğu Tunceli (Dersim) yöresinde ise bu yapının temsilcisi pek çok ismin varlığından söz etmek mümkündür. Bu kapsamda 19. yüzyılın sonlarından itibaren 20. yüzyılın başlarında Sey Qajî (Daimi 2010), ünlü kadın halk şairi Wakile (Daimi 2010: 293), Silo Qij (Qemero Areyiz) (Dulkadir 2011: 111), Mahmut Baran ve oğlu Ali Baran (Greve 2016: 48-53) ve 1950’lerden sonra ise Saît Bakşî (Seyîdê Kalî) (Aydın 2013) gibi isimlerin şahsında pek çok hozan/deyîrbaz/halk şairi bu kadim kültürü yaşatmış ve yaşatmaya devam etmektedir.

Alevi Kirmanc/Zazaların Dersimli (Tuncelili) ünlü ozanı/deyîrbazı Silo Qij (Qiz) ferdi olduğu toplumun yaşadığı önemli kırılmaları, olayları, yaşanmışlıkları sözlü ve doğaçlama olarak ezgiye, şiirsel dile aktararak halka tercüman olur. Bu anlamda 1935’te Seyit Rıza döneminde Dersim’de yaşanan acıları dile getirdiği “Hewa Derî Laçî” eseri dikkat çeker. Bir bölümü şöyledir:

“Hewa Derê Laçî

Ax de halo, halo, halo

Halê ma yaman o!

Eskerî onto ma ser de,

Dormeyê ma qapan o.”⁸(Aldatmaz 2014: 130).

Dersim yöresinde yaşadığı dönem itibariyle (1860-1936) bölgenin kritik tarihî sürecine tanıklık eden bir başka önemli şair/deyûrbaz/hozan da Sey Qajî’dir. Yaşadığı dönemin adeta manzum tarihçisi olarak hem sözlü gelenek ve edebiyatın hem de bir bütün olarak toplumun sesi olarak ardında çok sayıda klam, deyir, şiir bırakmıştır.⁹ Sait Bakşî ve onlarca sanatçı bu büyük ustanın izinde, bir gelenek çerçevesinde yaşadıkları toplumun bir nevi kültürel belleği olmuştur.

Bu gelenek Dersim merkezli olarak Varto, Kiğı, Karakoçan, Tercan dolaylarından Elazığ, Malatya ve Sivas’a değin uzanan coğrafyadaki Alevi toplumunda inanç-ritüel-müzik bağlamında çok daha geniş bir alana hitap edip halk edebiyatı, şiiri ve müziğine de doğrudan kaynaklık ederken; Bingöl, Palu, Maden, Dicle, Hani, Lice Siverek gibi Sünni toplumda ise Alevilerdeki gibi inanç eksenli güçlü bir kurumsallaşma olarak değil, İslam öncesi kültürün ardılı ve komşuları Alevilerin müzik dünyasının kendi tarzlarına olan etkisiyle folklorik bir öge olarak halk edebiyatı/müziği içinde kendine yer bulmaktadır.

DENGBÊJLİK VE SOSYO-KÜLTÜREL İŞLEVİ

Sözlü halk geleneğinde toplumun ortak hafızası ve yüzyılları aşan kültürel birikimin belleği konumunda olan dengbêjler; köklü geleneğin yaşatılması, yayılması ve süreklilik arz etmesinde ayrı bir öneme sahiptir.

Dengbêjlik kurumu sayesinde toplum içinde cereyan eden bireysel, siyasi, toplumsal ne kadar olay varsa pek çok dengbêj aracılığıyla bunlar üzerine kamlar, destanlar söylenir. Öyle ki salt son iki yüz yıla bakıldığında söz konusu klam/destanlar, ait olduğu toplum için önemli dönüm noktası ve kırılma içeren olay/olguları adeta bir arşiv gibi göz gün yüzüne çıkarır (Hamelink 2016: 56). Bu anlamda yazılı kültürün nispeten zayıf olduğu düşünülecek olursa dengbêjliğin toplumun kültürel belleğinin korunmasındaki rolü ayrı bir öneme sahiptir.

J. İhsan Espar, dengbêj Mihê Hevsorî’den dinleyip kaydettiği “Efendî Fatay Delalî” klamı dengbêjliğin sözlü tarih anlatıcılığındaki rolüne dair bir örnektir. Bu klam/ezgide 1925’te Şeyh Said yanlıları ve devlet güçleri arasındaki çatışmalar sonrası Genç, Palu, Lice gibi yöredeki köylülerin trajedisinin yansıtıldığı bir ezgidir:

*“Gidî şono, gidî şono datizawo
Gidî key mi datzay mi rî veşawo
Gidî ma di omeya, kerron-kuçon di nêro
Gidî mela Ellaw serên heqê ma bigîro
...
Gidî dayê korê willay vonî
...*

⁸ (Türkçesi: “İşte Laçî Deresi /Ah halimiz halimiz halimiz / Yamandır halimiz! / Üzerimize asker salınmış / Kapandır etrafımız.”)

⁹ Mehmet Bayrak, (Cengiz. Daimi, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi: Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010.) kitabına dair arka kapak yazısı.

*Gidî kila sur vecayî lo asmînono*¹⁰(Espar 2012: 170-171)

Dengbêj Hacı Ağa Çelik'in seslendirdiği Bingöl-Elazığ yöresinde çokça bilinen "Hesen Bira" (Hasan Kardeş) klamında (ezgisinde) ise söz konusu yörede toplumsal hafızada yer edinen bir çobanın öldürülmesini dile getirmekte; yanı sıra yoksulluğunu, mahzunluğunu, trajik sonunu yalın bir halk diliyle aktarmaktadır. Uzunca klamda bir bölümde şöyle der:

*"Gidî serê Sarcanê ma kerra û darî,
Binê Sarcanê ma daye kerrra û darî,
Wulê cenazeyê Hesenê delal piridî biarê
Birînî Hesenê delal puyî pir xidarî,*

*Ax mi rî, mi rî, mi rî, mi rî dayê korê ez sekirî.*¹¹ (Karasu vd 2007: 41-42)

Sözlü kültürün icracısı olan dengbêjler çoğunlukla çıplak sesle anlatısını icra etse de kimi zaman enstrüman eşliğinde dinleyicilere seslenir. Müzikli manzum icranın yanı sıra, aralarda düz bir anlatıma da yer verir (Parıltı 2006: 30). Bazıları erbane, bilûr (kaval) gibi çalgılarla söylese de, çoğu herhangi bir çalgı aleti kullanmadan, gırtlak gücüne dayanarak sanatını icra eder.

1955 doğumlu olan "Ehm Reş" olarak, "Brîndar" ve "Mazlum" mahlaslarıyla tanınan dengbêj Ahmet Karatoprak, kendisiyle yapılan söyleşide aşık olduğu ama kavuşamadığı sevgilisi uğruna dengbêj olduğunu ve her klamında, ezgisinde hep bu aşkın sesini duyurduğunu ifade eder (Karasu vd 2007: 74). Dengbêj Ehm Reş, "Ez Tım Bermena" adındaki uzunca klamında/ezgisinde bu aşk acısını bir bölümde şöyle ifade eder:

*"Wisar dîyen vil kenî baxçeyî Sîmsorê
Çendek dure binê Qerajê ra raverê
Ez zê xerîb xo rê Sîmanî di bigere
Ez şew û roj bermena vona:*

Oy oy zerrê tu zehmet a,

Wax tu qe bêrumet a, oy tî çi muşeqet a?

Ez xu rê tim bermena vona:

Heywax zerre tu zehmet a,

*Oy tu tu qe bêrumet a, oy tî çi muşeqet a*¹² (Karasu vd 2007: 76)

¹⁰ (Türkçesi: "Hey gidi hey giden gitmekte, gidiyor amcazade / Hey gidi ailem amcazadem için yarıyor / Gördük ki geliyor, taşlık-kayalık yerden gelmez olaydı / Hey gidi yukarıda Allah var, hakkımızı ancak o alır / Hey gidi kör olayım anam / Kızıl bir alev sardı gökyüzünü.")

¹¹ (Türkçesi: "Amanın Sarican'ın yukarısı taşlık ve ağaçlık / Sarican'ın aşağısı taşlık ve ağaçlık / Hasan'ınımızın cenazesini sırtlayın getirin / Hasan kardeşin yaraları çürümüş, pek ağırdır / Ah bana kör olayım anneciğim, neyleyim." Sarican, Elazığ Karakoçan ilçesine bağlı olup Bingöl'e sınır bir köydür.)

¹² (Türkçesi: "İlkbaharda Simsor bahçeleri çiçek açar / Ne kadar uzaktan, ta Qeraj altından gidiyor / Bir yabancı gibi Simani'de dolaşayım / Ben her daim ağlayarak derim: / Oy oy aşkın zahmetlidir, / Niye onursuzsun, niye yaramazsın? / Ben her daim ağlayarak derim. / Vah aşkın niye zahmetlidir, / Niye onursuzsun, niye yaramazsın?" [çev. Karasu vd 2007: 77])

Yukarıda adı geçen örneklerde görüldüğü üzere dengbêjler mensubu olduğu toplumun sözlü gelenek taşıyıcısı olarak önemli bir yere sahiptir. Bazı yörelerde dengbêjlere; “mitrib”, “mitirb”, “gewende”, “âşık”, “begzade” gibi adlar verilse de özü itibarıyla yaptıkları iş, üstlendikleri misyonun değişmediğini söyleyen Mehmed Uzun, “Dengbêjlerim” adlı kitabında dengbêji şöyle tanımlamaktadır:

“Anadilim Kürtçede deng sestir. Bêj ise sese biçim verendir, sesi söyleyendir. Sese ruh kazandıran, sesi canlı hale getirendir. Sesi meslek edinmiş usta, mekânı ses olmuş insandır. Dengbêj, sese nefes ve yaşam verendir. Dengbêj, sesi kelam, kelamı kılam, türkû haline getirendir. Dengbêj, söyleyendir, anlatandır.” (Uzun 2006: 11-12).

Dengbêj başka dengbêjlerle karşılıklı atışan, civar köyleri, aşiretleri dolaşarak konukladığı yerde halka sözlü anlatılar sunan bir sanatçıdır. Dengbêj, salt kılamlar söyleyen, anlatısı tek bir türle sınırlı olan kişi değildir. Sözlü geleneğin temsilcisi olarak aynı zamanda masal da anlatır, stran da okur, yanı sıra halay şarkısı da okuduğu görülür (Temo 2005: 191). Tam da bu çerçevede iyi bir dengbêj olmanın neleri gerektirdiği sorusunu akla getirmektedir ki Mehmed Uzun bunu şöyle cevaplamaktadır:

“Her dengbêj ya da çîrokbêj iyi bir dengbêj ya da çîrokbêj değildir. İyi bir dengbêj olabilmek için kuralları, stilleri, geleneği çok iyi bilmek gerekiyor. Bir geleneği sürdürmek, yeni olaylara sözcü olabilmek ve kendine özgü yeni bir stil yaratabilmek, ancak iyi bir deney ve bilgi birikimiyle mümkündür... Efsanevî Evdalê Zeynikê böyle bir dengbêjdi.” (Uzun 1999: 38).

Kürdlerin geleneksel yaşamında sosyal ve feodal yapıyla uyumlu olarak neredeyse her bir aşiret liderinin, mîr, şeyh veya paşanın himaye ettiği bir veya birkaç dengbêji olurdu. Dengbêji olmayan bir liderin halk arasında saygınlığı yoktu. Tarih boyunca bölgedeki birçok aşiretin, mirin, paşanın dengbêjleri olduğu tespit edilmiştir (Hamelink 2016: 57).

Dengbêjlik kurumu içinde Evdalê Zeynikê, Zahiro, Karabêtê Xaço, Şakiro, Reso, Şeroyo Biro, Kawîs Milanî, Mehmed Baran, Ehmedê Bertî, Bekir Kuvayta gibi çok sayıda erkek dengbêjin yanında az da olsa bir kadın dengbêj varlığından söz etmek mümkündür. Kirmanca ve Kurmancanın birlikte konuşulduğu Bingöl’de ise Hüsnü Kartarî (doğ. 1911), Hamit Sal (doğ. 1925), Hacı Mehmed Aran (doğ. 1938) gibi ustaların yanında günümüzde dengbêjlik geleneğini yaşatmaya çalışan genç dengbêjler de mevcuttur: Şerif Uğur (doğ. 1984), Samet Ataş (doğ. 1981), İmdat Bingöl (doğ. 1977), Şivan Aksoy (doğ. 1976), Mehmet Çağ (doğ. 1971). (Karasu vd 2007).

Ninni ve ağıt söyleme geleneğinin güçlü icracısı olan kadınların toplumsal norm ve geleneksel erkek egemenli anlayışın etkisinden olsa gerek dengbêjlik kurumunda çok etkin olmasa da yine de kayda değer bir sayıda kadın dengbêj vardır. Ayşe Şan ve Meryem Xan gibi ünlü kadın dengbêjlerin yanı sıra son yıllarda Bitlis-Van yöresinde Gazin, (Schafers 2016: 24-29; Engin 2016: 44-47). Yine Bingöl-Muş-Erzurum yöresinde Medine Sadak, Yasemin Boran, Zozan (Karasu vd 2007); Iğdır yöresinde Havin Zeriye; bölgede yanı sıra Saide Okyatan gibi kadın dengbêjler kabul görmeye başlar.

Sözlü geleneği ağızdan ağza, nesilden nesile aktarımında dengbêjlerin ve ait oldukları kültürel yapı olan dengbêjlik kurumunun ayrı bir yeri vardır. Bu kurum Ağrı, Van, Muş, Erzurum, Diyarbakır gibi iller başta olmak üzere serhad olarak adlandırılan bölgede, kuzey kurmancî dengbêjlik ekolü olarak geçmişten günümüze var olagelir. Nasıl ki saz ve sözün iç içe olduğu narrative/anlatım geleneği daha çok Alevi-Rayê Heq Kürdlerde yaygınsa, dengbêjlik geleneği de kahır ekseriyetle Sünni-Şafîilerde yaygınlık arz eder. Ancak her iki kültürel kurum ayrıca temsil ettikleri yöre, topluluk ve anlayışı etkileyerek halk edebiyatına ciddi katkılar sunar. Bu bağlamda klamların, destanların, masalların aktarımında dengbêjliğin yeri yadsınmaz.

SONUÇ

Yüzyılları aşan köklü birikim, kültürel değerler, yaşanmışlıklar, deneyimler sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılmaktadır. Yazının bulunmasıyla birlikte bu aktarım çoğunlukla yazılı ve görsel öğelerle yapılsa da halen halk kültüründe, yaşamında sözlü anlatımı ve onun yansımaları olan halk edebiyatını canlı olarak görmek mümkündür. Özellikle kadim sözlü kültür ve geleneğinin güçlü olduğu Anadolu ve Mezopotamya coğrafyası bu anlamda ayrıca önem arz etmektedir. Bu çalışmada söz konusu coğrafyada Kırmancca/Zazaca sözlü anlatım geleneğinin ezgili ve şiirsel oluşuna değinilerek işleyişi ve özelliklerine vurgu yapılmaktadır.

Sözlü kültür/gelenek bağlamında bu dil aracılığıyla narrative/anlatımcı icranın kadim bir geçmişe sahip olduğu ve günümüzde dahi bu zenginliğin varlığını koruduğu görülmektedir. Halk anlatımlarından, anonim şiir ve kalıplamış ifadeler kadar pek çok sözlü gelenek ürünü bu zenginliğin bir yansıması olarak belli başlı kişiler ve kurumlar aracılığıyla korunup geleceğe taşınmaktadır. Bu aktarımı toplum içinde dil ve anlatım becerisi mümeyyiz olan kişiler, ozanlar, âşıklar, destan anlatıcıları, çîrokvanlar, deyîrbazlar, lawikbêjler ve özellikle dengbêjler gibi özel misyonu olan kişiler sağladığı gibi, kadınlardan genç kızlara, pîrlerden çocuklara dek birçok kişi de bu zenginliğe katkıda bulunmaktadır.

Sözlü kültür ve onun bir parçası olan sözlü gelenek/halk edebiyatı özellikle dengbêjlik ve deyîrbazlık kurumları sayesinde toplum içinde cereyan eden bireysel, siyasal, sosyal ne kadar olay/olgu varsa onları klam, destan ve deyîr/lawik gibi öğeler aracılığıyla doğal bir kaynak görünümündedir. Bu anlamda toplumun yakın dönemde ve yüzyıl öncesinde hangi önemli dönüm noktasına sahip olduğunu ve ne gibi kırılmalar yaşadığını gösteren bir arşiv gibi toplumun kültürel belleğini yansıtır.

Uzun ve köklü süreçte sözlü kültür belli bir anlatım geleneği çerçevesinde; “gelenekselleşme”, “anonimleşme”, “doğaçlama”, “yeniden yaratma”, “çeşitlenme”, evreleri sonucunda “söz-müzik-akıcılık”la uyumlu olarak aktarıcı ve dinleyici bağlamında var olagelir. Söz konusu Kırmancca/Zazaca sözlü anlatım geleneği ve halk edebiyatı süreç içinde belli başlı bazı özelliklere sahip olarak günümüze ulaşır. Bu genel özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

*Sese ve söze dayalı olup sözlü anlatımla icra edilir. (Metinsizdir.)

*Anonimdir ve doğaçlama esasına dayanır. (Spontanedir.)

* Sözlü ve doğaçlama olduğu için değişebilir, çeşitlenebilir, farklılaşabilir.

*Yalın bir halk dili kullanılır. Ses tekrarı, ritim, uyak ve şiirsellik belirgindir.

*Sözlü anlatım sırasında anlatı ve dinleyici bağlamında aktif bir iletişim şeklinde gerçekleşir; jest-mimik, beden dili devreye girer.

*Çoğunlukla nazım biçiminde olsa da nazım ve düz yazı biçimleri vardır.

*“Deyîrbazlık”, “dengêjlik” gibi kurumlar aracılığıyla belli bir geleneğe yaslanır.

*Halk anlatmalarında “sanike” (masal), anonim şiirde “deyîr-lawik”(türkü), kalıplaşmış ifadelerde ise “vateyê verînan” (atasözleri) ve “îdyom”(deyimler) en çok rağbet gören türlerdir.

*Klasik ve modern edebiyat türlerinin yanı sıra sinema-tiyatro gibi sanatlara da katkı sunar.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ozan, “Sözlü Gelenek, Müzik ve Kürt Alevilerin Göçü”, (çev. Metin Yüksel), *Kürt Tarihi*, S.: 26, Yıl: 2016, ss. 12-17.

Aldatmaz, Nadire Güntaş, *Folklorê Kirmancan Ser o*, Roşna Yayınevi, Diyarbakır, 2014.

Aydın, Sevim, *Deyîrbazê Dêrsimî Saît Bakşî*, Roşna Yayınevi, Diyarbakır, 2013.

Başgöz, İlhan, “Türkiye’de Folklor Çalışmaları ve Milliyetçilik”, *Turkish Studies*, Volume 6/3, 2011, ss.1535-1547.

Blau, Joyse, *Contes Kurdes*, ed. Fleuve et Flamme, Paris, 1986.

Bor, Abdülkerim, *Bingöl Yöresi Zazaca Halk Türküleri*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, “Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Bingöl, 2014.

Can, Mutlu, “Dêrsim Merkezli Alevi Kirmanckî (Zazakî) Müziği”, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Müzikoloji ve Sözlü Müziksel Gelenekler Semineri*, 5 Haziran 2014, Mardin.

Celali, Nureddin, “Doruverê Çewlîgî ra Çend Lorikî”, *Edebîyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2012, s.181-182.

Daimi, Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi: Sey Qaji*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010.

Deniz, Dilşa, *Yol/Rê: Dersim İnanç Sembolizmi-Antropolojik Yaklaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Dulkadir,Hıdır, *Pepugê Des u Di Kowu*, Kalan Ozan Aksoy, “Sözlü Gelenek, Müzik ve Kürt Alevilerin Göçü”, (çev. Metin Yüksel), *Kürt Tarihi*, S.: 26, Yıl: 2016, s.13.Yayınları, Ankara, 2011, s.111.

Engin, Leyla Mihrinaz, “Dengbêj Gazin ve Göç”, *Kürt Tarihi*, S.: 26, Yıl: 2016, ss. 44-47.

Espar, J. İhsan, “Efendî Fatay Delalî”, *Edebîyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2012, s.170-172.

Greve, Martin, “Ali Baran ile Söyleşi”, *Kürt Tarihi*, S.:27, Yıl: 2016, s.48-53.

Günay, Umay, “Halk Şiirinde Ayak Konusunda Düşünceler”, *Millî Folklor*, S.: 8, Yıl: 2, 1990, s.32-34.

- Hamelink, Wendy, “Evdalê Zeynikê'nin Peşinde Bir ömür”, *Kürt Tarihi*, S.: 26, Yıl: 2016, ss. 48-59.
- Karasu, Doğan, Ahmet Hülakü, Orhan Korkmazcan, Devrim Güteryüz, Özlem Güngör, *Bingöldengbêjleri*, Peri Yayınları, İstanbul, 2007.
- Karasu, Doğan, *Dinya d' Yo Darê Ma*, Vate Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kıraç, Ekrem, “Türk Halk Şiirinde Ritm, Ezgi ve Ninni Söyleme Geleneğinin Rolü”, *Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1997, S.:3, s.38-44.
- Köprülü, M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989.
- Kurij, Seyitxan, “Zazalar, Zazaca Yazının Tarihçesi ve Vate Çalışma Grubu”, *İnatçı Bir Bahar: Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat* (Der: Vecdi Erbay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 135-154.
- Lerch, Peter Ivanowicz, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chalder*, St. Petersburg, 1858.
- Lings, Martin, Antik İnançlar, *Modern Hurafeler*, (Çev.: Nabi Avcı- Ufuk Uyan), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Malmisaniy, M., *Folklorê Ma ra Çend Nimûney*, Jina Nû Yayınları, Uppsala, 1991.
- Mela Ehmedê Xasî, *Mewlidê Kirdî*, Litoğrafya Matbaası, Dîyarbekir Vilayeti, 1899.
- Ong, Walter J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Methuen, Londra and New York, 1982.
- Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi*, (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Öztürk, Serdar, “Kewe Ribat, Dengbêj Şakiro”, *Kürt Tarihi*, S.: 27, Yıl: 2016, ss. 42-47.
- Öztürkmen, Arzu, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Parıltı, Abidin, *Dengbêjler: Sözüün Yazgısı*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.
- Parry, Milman, *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*.Ed. Adam Parry. Oxford ve New York: Oxford UP, 1987.
- Schafers, Marlane, “Utançtan Kamusal Sese: Kadın Dengbêjler, Acının İşlenişi ve Kürt Tarihi” (çev. Ergin Öpengin), *Kürt Tarihi*, S.: 26, Yıl: 2016, ss. 24-29.
- Sakaoğlu, Saim, “Halk Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Taş, Fırat, “Bir Sözlü Gelenek Olarak Dengbêjlik ve Tarih Anlatımı”, *Kürt Tarihi*, S.: 27, Yıl: 2016, ss. 34-41.
- Temo, Selim, Sonsöz”, *Abdalın Bir Günü* [Mehmed Uzun], İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.
- Toolan, Michael J., *Narrative A Critical Linguistic Introduction*, London, 1988.
- Turhallı, Gulfer, “Çibenokî (Mertalî)”, *Edebiyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî*, Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2012, s.184-85.

Uzun, Mehmed, *Kürd Edebiyatına Giriş*, Belge Yayınları, İstanbul, 1999.

Uzun, Mehmed, *Dengbêjlerim*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.